

Received: July 20, 2026
Accepted: August 23, 2026
Available online: August 25, 2026

<https://doi.org/10.36078/987655583>

Original research article / Original tadqiqot maqolasi

THE MODEL OF THE IDEAL RULER IN ALISHER NAVO'I'S LYRICS: THE IMAGE OF ALEXANDER AND THE POETICS OF JUSTICE

Khafiza ABDURAIMOVA

PhD Student
Alisher Navo'i Tashkent State University of
the Uzbek Language and Literature
Tashkent, Uzbekistan
Email: abduraimovaxafiza@navoiy-uni.uz
ORCID iD: 0009-0008-4636-9133

ABSTRACT

This article examines the artistic model of the ideal ruler in Alisher Navo'i's lyric poetry through the image of Alexander the Great (Iskandar). The scholarly significance of the study derives from the fact that, in Navo'i studies, Alexander has mainly been examined within the epic interpretations of the *Khamsa*, whereas his function in lyric poetry remains insufficiently explored.

The study employs four approaches: context-based textual analysis, poetic analysis of comparison, antithesis, allusion, and metaphor, intertextual comparison with the Iskandarnama tradition developed in the works of Nizami and Jami, and conceptual analysis of justice. The findings demonstrate that Alexander's image functions not as an object of glorification but as an ethical and normative standard.

In Navo'i's lyric poetry, the image is interpreted in three ways. First, through comparison, it serves as a criterion for assessing the degree of justice and the rectitude of judgment. Second, its association with the transience of worldly possessions and time highlights justice as the only enduring value. Third, it intensifies the ethical demands of the lyrical subject, elevating justice from an individual virtue to a principle of social order.

The analysis shows that justice is not limited to the lexeme *adl* but operates within a broader semantic field including *me'yor* (norm), *tarozu* (scales), *rostlik* (truthfulness), and *insof* (equity). These concepts become artistic reality through images of balance, criterion, and mirror. The "Mirror of Alexander" (*Oynayi Iskandariy*) functions as a central symbol, transforming an abstract ethical concept into a concrete evaluative standard.

Unlike the narrative and adventurous Alexander of Nizami and Jami, Navo'i's lyric Alexander becomes a concise intertextual sign representing an ethical norm. Thus, justice emerges as a principle of ethical order, while the ideal ruler is defined by the norms he upholds rather than by his identity.

Key words: Alisher Navo'i, lyric poetry, ideal ruler, figure of Iskandar, poetics of justice, concept of justice, intertextuality, normativity, Alexander's Mirror, *Lu'bat-i Chin*.

For citation:

Abduraimova, Kh. (2026). The model of the ideal ruler in Alisher Navo'i's lyrics: The image of Alexander and the poetics of justice. *Philology Matters*, D(3), 27–43. <https://doi.org/10.36078/987655583>.

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA IDEAL HUKMDOR MODEL: ISKANDAR OBRAZI VA ADOLAT POETIKASI

Xafiza ABDURAIMOVA

Tayanch doktorant
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Toshkent, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Alisher Navoiy lirikasidagi ideal hukmdor badiiy modeli Iskandar timsoli misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotning ilmiy zarurati navoiyshunoslikda Iskandar timsoli ko'proq "Xamsa" doirasidagi epik talqinlar bilan bog'lab o'rganilganligi, lirikadagi vazifasi esa yetarli darajada tadqiq etilmaganligidan kelib chiqadi.

Tadqiqot to'rt yo'nalishga, xususan, matnshunoslikka yaqin turgan kontekst asosidagi tahlil, poetik tahlil (qiyos, tazod, talmeh, istiora vositalari orqali), Nizomiy va Jomiy asarlarida shakllangan iskandarnoma an'analari bilan intertekstual qiyos hamda adolat tushunchasining konseptual mazmuniga tayanadi. Natijada Iskandar obrazi ulug'lash emas, balki axloqiy-me'yoriy mezon sifatida ishlatilishi asoslangan.

Iskandar timsoli lirik matnda uch xil tarzda talqin etiladi: birinchidan, u qiyoslash orqali adolat darajasini, hukmning to'g'riligini belgilovchi mezon vazifasini bajaradi; ikkinchidan, mulk va zamon o'tkinchiligi g'oyasi bilan bog'lanib, adolatni yagona barqaror qadriyat sifatida ajratib beruvchi dalil bo'lib xizmat qiladi; uchinchidan, lirik subyektning axloqiy talabini keskinlashtiruvchi badiiy vosita sifatida, adolatni shaxsiy fazilat darajasidan ijtimoiy tartib darajasiga ko'tarishga xizmat qiladi.

Tahlil adolat tushunchasi Navoiy lirikasida faqat "adl" leksemasi atrofida jamlanmasligini, balki "me'yor", "tarozi", "rostlik", "insof" kabi birliklar bilan bir semantik maydonda harakatlanishini va muvozanat, mezon, ko'zgu timsollari orqali badiiy voqelikka aylanishini ko'rsatdi. "Oynayi Iskandariy" ("Iskandar ko'zgusi") shu adolat poetikasining markaziy timsoli sifatida mavhum axloqiy tushunchani obrazli, baholanadigan mezonga aylantiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Nizomiy va Jomiy an'alaridagi voqeaband, sarguzasht orqali ochiluvchi Iskandardan farqli o'laroq, Navoiy lirikasida bu timsol tayyor intertekstual belgiga aylanib, bayt ichida qisqa axloqiy norma vazifasini bajaradi. Shunday qilib, adolat tushunchasi lirika ichida axloqiy tartib tamoyiliga aylanishi, ideal hukmdor esa kimligi bilan emas, qanday me'yorni ushlab turishi bilan belgilanishi asoslandi. Ushbu yondashuv Navoiy lirikasini mustaqil g'oyaviy-badiiy tizim sifatida o'rganishga xizmat qilib, uni dostonlar talqinidan farqli, o'z ichki mantig'iga ega badiiy dunyoqarash sifatida ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, lirika, ideal hukmdor, Iskandar timsoli, adolat poetikasi, adolat konsepti, intertekstuallik, normativlik, Iskandar ko'zgusi, Lu'bat-i Chin.

МОДЕЛЬ ИДЕАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЯ В ЛИРИКЕ АЛИШЕРА НАВОИ: ОБРАЗ ИСКАНДАРА И ПОЭТИКА СПРАВЕДЛИВОСТИ

Хафиза АБДУРАИМОВА

Базовый докторант
Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается художественная модель идеального правителя в лирике Алишера Навои через образ Александра Македонского (Искандера). Научная значимость исследования обусловлена тем, что в навоиведении образ Александра преимущественно изучался в контексте

эпических интерпретаций «Хамсы», тогда как его функция в лирике остается недостаточно исследованной.

В исследовании применяются четыре подхода: контекстуальный текстологический анализ, поэтический анализ с опорой на приемы сравнения, антитезы, аллюзии и метафоры, интертекстуальное сопоставление с традицией Искандарнаме, сформировавшейся в произведениях Низами и Джами, а также концептуальный анализ понятия справедливости. Результаты исследования показывают, что образ Александра функционирует не как объект восхваления, а как этико-нормативный эталон.

В лирике Навои данный образ интерпретируется в трех аспектах. Во-первых, посредством сравнения он выступает критерием определения степени справедливости и правоты суждения. Во-вторых, будучи связанным с идеей преходящести земных владений и времени, он служит аргументом в выделении справедливости как единственной непреходящей ценности. В-третьих, он выступает художественным средством усиления нравственных требований лирического субъекта, способствуя возвышению справедливости от уровня личного качества до принципа общественного порядка.

Анализ показывает, что понятие справедливости в лирике Навои не ограничивается лексемой *adl*, а функционирует в более широком семантическом поле, включающем такие единицы, как *me'yor* (норма), *tarozi* (весы), *rostlik* (правдивость) и *insof* (справедливость, совестливость). Эти понятия приобретают художественную конкретизацию посредством образов равновесия, критерия и зеркала. «Зеркало Искандера» (*Oynayi Iskandariy*) выступает центральным символом данной поэтики справедливости, превращая абстрактное этическое понятие в конкретный оценочный критерий.

В отличие от повествовательно и приключенчески раскрываемого образа Александра в произведениях Низами и Джами, в лирике Навои Искандер превращается в краткий интертекстуальный знак, репрезентирующий этическую норму. Таким образом, справедливость предстает как принцип нравственного порядка, а идеальный правитель определяется не своей идентичностью, а теми нормами, которые он соблюдает.

Ключевые слова: Алишер Навои, лирика, идеальный правитель, образ Искандера, поэтика справедливости, концепт справедливости, интертекстуальность, нормативность, Зеркало Искандера, Лубат-и Чин.

KIRISH

Alisher Navoiy lirikasida hukmdorlik masalasi ko'pincha siyosiy voqelikning tasviri sifatida emas, balki axloqiy me'yorning namunasi sifatida qalamga olinadi. Shoir shohni shoh bo'lgani uchun ulug'lamaydi. Aksincha, shohlikni adolat, ilm, hushyorlik, irodani kuchaytirish kabi masalalar bilan bog'laydi. Shu nuqtada Iskandar timsoli Navoiy g'azaliyotida ayniqsa faol tasvirlanadi. Iskandar tarixiy shohning nomi bo'libgina qolmay, talmeh yo'li bilan ilm, saltanat, hikmat kabi ma'nolarni bir markazga jamlaydi. Iskandar atrofida Doro va Lub'ati Chin obrazlari qudrat va jamol sinovlarini, ya'ni dunyo hukmronligi bilan dunyo ziynati orasidagi ikki katta imtihonni namoyish etadi, Navoiy esa shu talmehlarga tayanib, lirik fikrni tarixdan axloqqa ko'chiradi.

Iskandar timsoli Navoiy lirikasida biryo'la ikki vazifani bajaradi. Birinchidan, obraz klassik rivoyat va tarixiy xotiraning badiiy eslatmasi, ikkinchidan, Iskandar shoirning ma'naviy mezonlar tizimi uchun tayanch o'lchovdir. Lirik matnning tabiati esa shuni talab qiladi. Katta syujetlar (masalan, Iskandar va obi hayot, Iskandar ko'zgusi, Iskandar va Doro, Iskandar va Chin) bayt ichida ixchamlanib, hukm va ibratga aylanadi. Tadqiqotlarda bu jarayon lirik ixchamlashuv deb izohlanib, aynan

shunday holat bayt misolida ko'rsatiladi: "Xizro obi hayot Oinayi Iskandar ast" [Navoiy, 2005: 424] degan hukmda zulmat ham, izlanish ham, yo'lchi ham, topilish ham bitta bayt mazmunida mujassam qilingan. Navoiy lirikasini ishqiy kechinmalar, didaktik ohang va badiiy mahorat uyg'unligi sifatida o'qish odat tusiga kirgan bo'lsa-da, undagi ijtimoiy-axloqiy tasavvurlar qatlamini konseptual darajada qayta ko'rib chiqish hozirgi adabiyotshunoslik uchun dolzarb vazifalardan biri deyish mumkin.

Xususan, ideal hukmdor haqidagi tasavvurlar go'yo epik yoki nasriy pandnoma janrlariga xos mavzu bo'lib ko'rinsa-da, Navoiy nazmida u bevosita siyosiy bayon tarzida emas, balki timsollar, ishoralar, ustuvor qadriyatlar tartibi va poetik me'yorlar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, Iskandar timsolining lirik matnlarda paydo bo'lishi tasodifiy bezak yoki odatiy madhiya unsuri sifatida emas, balki adolatning badiiy tushuncha bilan bog'langan me'yorlaridan biri sifatida talqin qilinishi zarur. Iskandar timsolining lirik nutqda madhiyaviy bezak emas, balki qadriyatlar mezoni vazifasini bajarishini Navoiy baytning o'zida ochiq qayd etadi:

Gar Skandar mulki birla Xizr umri bersalar,

O'yla mulk-u bo'yla umri jovidondin kechkamen [Navoiy, 1990: 345].

Baytda Iskandarga nisbat beriluvchi "mulk" va Xizrga nisbat beriluvchi "umr" bir vaqtning o'zida rad etilmoqda. Bu rad etish Navoiy lirik subyekti uchun mezon tashqi shon-shuhrat yoki umrning uzayishi emas, axloqiy me'yor darajasidagi talab ekanini bildiradi. Shunday qilib, Iskandar nomi shoir lirikasida ulug'lash obyektidan ko'ra, etalon xotira sifatida faollashadi.

Iskandar timsoli navoiyshunoslikda ko'proq "Xamsa" doirasidagi epik talqinlar bilan bog'lab o'rganilgan [Abduraimova, 2025, 2026a, 2026b, 2026d], lirikada esa ko'pincha umumiy axloqiy-badiiy kontekstda izohlangan. Ideal hukmdor g'oyasining aynan lirik nutqda qanday ishlashi, Iskandar nomi va xususiyatlari qanday poetik vazifalarni bajarishi, adolat g'oyasi qanday obrazlar va badiiy ta'kid usullari orqali norma sifatida talqin etilishi masalalari esa yetarli darajada izchil tadqiq etilmagan [Marlow & Louise, 2009]. Bundan tashqari, Iskandar timsoli Sharq adabiy an'anasida ko'p qatlamli intertekstual belgi bo'lib, u tarixiy shaxs haqidagi rivoyatlar, falsafiy-romanik talqinlar hamda axloqiy me'yorlar majmuini o'zida jamlaydi [Subtelny, 2007]. Navoiy lirikasida ana shu qatamlarning qaysi biri faollashishi, qaysi biri chetga surilishi, qaysi biri yangi mazmun bilan boyishi ham izchil tahlilni talab qiladi.

Maqolaning maqsadi Navoiy lirikasida ideal hukmdor konsepsiyasining badiiy mexanizmlarini Iskandar timsoli va adolat poetikasi kesishmasida ochib berishdan iborat. Shu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi:

- lirik matnlarda Iskandar timsolining semantik maqomini aniqlash, ya'ni u madhiya obyekti, tarixiy eslatma yoki me'yoriy mezon sifatida qanday ishlashini ko'rsatish;

- adolat tushunchasi talqinining badiiy belgilarini, uning obrazlar tizimidagi tayanchlarini aniqlash;

- Iskandar va adolat bog'lanishining intertekstual manbalarini qiyosiy tekshirish;

- olingan natijalar asosida Navoiy lirikasida ideal hukmdor modelining lirik janrga xos xususiyatlarini nazariy jihatdan umumlashtirish.

Tadqiqot adabiyotshunoslikning zamonaviy yondashuvlari, xususan, ma'no qatlamlari va intertekstual tahlil imkoniyatlarini Navoiy lirikasiga tatbiq etish orqali ilmiy yangilikka erishishga da'vo qiladi.

TADQIQOT METODLARI

Mumtoz she'riyatda talmeh san'ati ko'p asrlik poetik tajribaga tayangan holda voqelanadi. Shoir ma'lum qissa, rivoyat, tarixiy lavha yoki mashhur shaxsga ishora qiladi, shu ishora orqali baytning ko'lamidan ancha keng ma'no qatlamlari o'quvchi ko'z oldiga keladi. Lirikada talmehning eng muhim xususiyati shundaki, u syujetni takrorlamaydi, balki syujetning ma'naviy mag'zini bayt ichida faollashtiradi. Iskandar timsoli talmeh uchun eng qulay maydon sanaladi, chunki Iskandar haqidagi hikoyatlar tarixiy, diniy (Zulqarnayn), axloqiy (adolatli shoh) va tasavvufiy (ma'rifat izlovchi) qatlamlarga ega [Knorozova, 2001]. Tadqiqotlarda Markaziy Osiyo muhitida Iskandar talqini sinkretik xarakter kasb etgan [Meisami, 1987], ya'ni islomiy rivoyatlar, yunon-fors afsonalari va turkiy folklor unsurlari qorishgani [Ismoilov, 2021b, 2022]; Iskandar ko'pincha musulmon hukmdori sifatida ko'rsatilgani [Soydan, 2025; Ismoilov, 2021a]; tasavvufiy talqinlarda esa zohiriy hokimiyatdan ruhiy kamolot sari intiluvchi shaxs sifatida ifodalangani ta'kidlanadi [Abduraimova, 2026b]. Jarayonning bevosita natijasi sifatida Iskandar obrazi turkiy adabiyotda ideal hukmdor modeli darajasiga ko'tarilgani ham qayd etiladi. Bu model adolat, bilim va diniy e'tiqod uyg'unligiga suyanib, hokimiyatning me'yoriy asoslarini targ'ib qilishda foydalanilgan. Bu fikr Navoiy lirikasiga kelganda yanada noziklashadi. Chunki, g'azalda hukmdorlik ko'pincha tashqi voqelik sifatida emas, ichki mezon sifatida ko'zga tashlanadi. Shoirning lirik qahramoni ko'pincha podshoh bilan o'z holatini qiyoslaydi, podshohlikni mulk sifatida emas, mas'uliyat sifatida baholaydi. Bu yondashuv fors siyosiy-axloqiy an'anasidagi adolat nazariyasi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan [Lambton, 1962; Hillenbrand, 1996]. Shu bois ideal hukmdor tamoyili lirika doirasida uch yo'l bilan badiylashadi: adolat mezoni; hushyorlik va nafsni tiyish; foniylilikni anglash [Karimov, 2016]. Bu uchlik Iskandar timsoli bilan bevosita bog'lanib ketadi. Iskandar adolatli shoh, ma'rifat izlovchi orif, nafs ustidan g'alaba qilgan shaxs va foniylilik ramzi sifatida talqin etiladi. Shu asosda Navoiy lirikasidagi Iskandar obrazining yetakchi xususiyatlari aynan quyidagicha tizimlanadi:

- tarixiy-real obraz (adolatli va bunyodkor shoh);
- irfoniyl-falsafiy obraz (haqiqat izlovchi orif);
- obi hayot afsonasi bilan bog'liq folklor qahramoni;
- “Oynayi Iskandariy” kabi kashfiyotlar homiysi (donishmandlik va komillik timsoli);
- nafs ustidan g'alaba qozongan va foniylilik ramzi bo'lgan inson.

Navoiy lirikasida ideal hukmdor shunchaki kuchli shoh emas, u adolat, bilim, ogohlik, nafsini tiyish, foniylilikni anglash singari ijtimoiy-badiiy mezonlar bilan o'lchanadi.

Tadqiqot metodologiyasi mana shunday filologik talqinlarning bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlariga tayandi. Birinchi yo'nalish matnshunoslikka yaqin turgan

saralab o'qish va kontekst asosidagi tahlildir. Lirik matnda Iskandar nomi, unga aloqador belgilar, adolat bilan mazmunan yaqin bo'lgan leksik birliklar va obrazlar aniqlanib, ularning bayt ichidagi vazifasi hamda baytlararo mazmuniy o'zgarishlari kuzatildi. Bunda lirik matnning ichki mantig'i, nutq subyekti pozitsiyasi, murojaat shakllari va nutq usuli alohida e'tiborga olindi. Ikkinchi yo'nalish poetik tahlildir. Bunda timsolning badiiy qurilishdagi roli, qiyos, tazod, talmeh, istiora singari vositalar orqali ideal hukmdor tamoyilining qanday ko'rinmas me'yorlar shaklida berilishi tahlil qilindi. Uchinchi yo'nalish intertekstual qiyos bo'lib, Iskandar timsolining Sharq adabiy an'anasidagi asosiy talqinlari bilan Navoiy lirikasidagi talqinlari qiyoslandi. Bu yerda Nizomiy [Nizomiy, 2005] va Jomiy [Jomiy, 1987] ijodida shakllangan iskandarnomanavislik an'analari, shuningdek, fors-tojik adabiy muhitida Iskandar bilan bog'liq axloqiy-falsafiy tasavvurlar nazarda tutildi [Navoiy, 1987b]. To'rtinchi yo'nalish konseptual semantika yondashuvidir. Adolat tushunchasi atrofidagi leksik-semantik maydon, uning qadriyatlar pog'onasidagi o'rni va lirik asar strukturasida normativ tizimga aylanish mexanizmlari aniqlashtirildi [Haqqulov, 2010].

Mazkur metodlar tadqiqot maqsadini ochib berishga mos keladi, chunki ideal hukmdor g'oyasi Navoiy lirikasida bevosita nazariy matn shaklida emas, poetik ishora va timsollar orqali beriladi. Iskandar obrazini mazmunni qayta hikoya qilish yo'li bilan emas, badiiy struktura va mazmuniy bog'lanishlarni tahlil qilish orqali ochish mumkin. Shuningdek, Iskandar timsoli intertekstual belgi bo'lgani uchun uning lirik funksiyasini aniqlashda qiyosiy yondashuv zarur. Aks holda, u oddiy tarixiy nom sifatida soddalashtirib yuborilishi mumkin. Tadqiqotda mavjud ilmiy adabiyotlar bilan ishlashda nazariy qarashlar tanqidiy yondashuv asosida qabul qilindi [Navoiy, 1990a, 1990b, 1990d], ya'ni har bir manbaning izohlash usuli Navoiy lirikasiga [Navoiy, 2002] tatbiq etishda tekshirildi va ijtimoiy talqin singari mos kelmagan jihatlar qayd etildi [Bertels, 1948].

NATIJALAR

Tadqiq natijalari Iskandar timsoli Navoiy lirikasida ko'pincha uch xil namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Birinchi xilga ko'ra, Iskandar ideal hukmdor haqida gap ketganda asosiy mezon vazifasini bajaradi. U bilan qiyoslash orqali adolatning darajasi, fikrning to'g'riligi, dono qarorning qadri belgilab beriladi. Bu holatda timsolning vazifasi mezon bo'lishdir. Bu lirik bayondagi ideal hukmdor tamoyili epik bayonlardagidek voqeabandlikka suyanmasligini, aksincha, qisqa poetik tasvir ichida me'yoriy bahoni jamlashini ko'rsatadi. Iskandarning asosiy mezon vazifasini bajarishi qiyos usuli orqali ham ko'rinadi:

Mulkung bar-u bahr aro Sikandar chog'lig',

Lekin umrung Nuh payambar chog'lig' [Navoiy, 1988: 22].

Bu qiyosda Iskandar – saltanat miqyosi, Nuh – umr miqyosi. Mulk miqyosi qanchalik katta bo'lmasin, inson umrining (va natijada javobgarlikning) chegaralanganligi adolat talabini qat'iy qo'yadi. Iskandar timsoli bu yerda ham ulug'lashdan ko'ra, baholash o'lchovi vazifasini bajaradi.

Ikkinchi xilga ko'ra, Iskandar timsoli mulk va zamon o'tkinchiligi g'oyasi bilan

bog‘lanadi va adolatning zaruratini aynan o‘tkinchilik sharoitida kuchaytiruvchi dalil vazifasini bajaradi. O‘tkinchilik motivi lirik matnda hukmdor uchun mulkni saqlash emas, nomni saqlash masalasini o‘rtaga qo‘yadi. Nomning saqlanishi esa adolat mezoni bilan muvofiqlik kasb etadi. Shunday qilib, Iskandar timsoli qiyosi ba‘zan hukmdor qudratining eng yuqori cho‘qqisini eslatib, shu cho‘qqining ham foniyligini ko‘rsatish orqali adolatni yagona barqaror qadriyat sifatida ta‘kidlaydi. Ideal hukmdor tasavvuri kuch va g‘alabani go‘zallashtirib ko‘rsatishga emas, mas‘uliyatning poetik asoslanishiga yaqinlashib boradi. Lirik mantiqda o‘tkinchilik hukmdorlikning tashqi ko‘lamini emas, uning axloqiy shartini bo‘rttirib ko‘rsatadi. Bu fikr Navoiy she‘rlarida dunyo “baqo”sining inkori bilan qisqa va qat‘iy ifodalanadi:

Jahong‘a chun baqo yo‘qtur bu barcha

Necha kundur vale ermas muhallad [Navoiy, 1990: 482].

Dunyo “muhallad” emasligi ta‘kidlangan joyda mulkning barqarorligi ham ahamiyatini yo‘qotadi. Adolat g‘oyasi esa pand sifatida emas, barqaror qadriyat sifatida oldinga chiqadi. O‘tkinchi mulkka mazmun bag‘ishaydigan narsa bu me‘yor, ya‘ni adolatdir.

Uchinchi xilga ko‘ra, Iskandar timsoli lirik subyektning axloqiy talabini keskinlashtiruvchi, o‘tkirlashtiruvchi badiiy vositaga aylanadi. Murojaat qilinayotgan shaxsning maqomidan qat‘i nazar, Iskandar nomi orqali talab qat‘iy qo‘yiladi. Ya‘ni, adolat shaxsiy fazilat darajasidan ijtimoiy tartib darajasiga ko‘tariladi. Bu yerda Iskandar timsoli o‘tmishdagi buyuklikni qo‘msash ohangi sifatida emas, hozirgi zamondagi kamchilikni ochib beradigan qarshi obyekt sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, lirika uchun xos bo‘lgan ko‘chma ma‘nolilik sabab bu qarama-qarshilik bevosita tanqidga aylanmaydi. U talmeh va kinoya yordamida badiiy nazokat bilan beriladi.

Adolat talqinining poetik ko‘rsatkichlari tahlil qilinganda, u Navoiy lirikasida faqat “adl” leksemasi atrofida jamlanmasligi aniqlandi. Adolat tushunchasi ko‘pincha “me‘yor”, “tarozu”, “rostlik”, “haqqoniylik”, “insof” kabi axloqiy-semantik birliklar bilan bir maydonda harakat qiladi, ular esa poetik tasvirda muvozanat, tartib, nur, yo‘l va mezon obrazlari orqali mustahkamlanadi. Adolat lirik matnda mavhum tushuncha bo‘lib qolmay, tasavvur qilinadigan badiiy fazoga ega bo‘ladi. U tartibsizlikni cheklovchi, haddan oshishni to‘xtatuvchi, muvozanatni tiklovchi kuch sifatida ko‘rinadi. Bu hol ideal hukmdorning adolatni ta‘minlovchi subyekt sifatida shakllanishini ko‘rsatadi. Ya‘ni, hukmdor timsoli adolatdan tashqarida ma‘noga ega emas, u adolat bilan birga badiiy asos kasb etadi. Adolatning badiiy ko‘rsatkichlari muvozanat, mezon va “ko‘rsatish” timsollari orqali ham mustahkamlanadi:

Jomi Jam hay‘atining mazhari o‘l,

Balki o‘yinayi Iskandari o‘l [Navoiy, 1987a: 489].

Jom va oyina timsollari lirikada baholovchi vosita sifatida ishlaydi. Ko‘rsatadi, aniqlaydi, qiyoslaydi, me‘yorlaydi. Shu yo‘l bilan adolat mavhum tushuncha yoxud da‘vo bo‘lib qolmaydi, mezon tabiatiga ega poetik voqelikka aylanadi.

Matnlararo qiyos natijasida Navoiy lirikasidagi Iskandar timsoli odatda iskandarnomalar an‘analaridagi hikmatga intilgan hukmdor haqidagi an‘anaviy tasavvurga yaqin turishi [Otayarova, 2026], biroq lirika sharoitida bu an‘anaviy voqea

va sarguzasht orqali emas, qisqa axloqiy ishoralar orqali ifodalanadi [Abduraimova, 2026a]. Nizomiy va Jomiyda Iskandar obrazi voqeabandlik hamda dialoglar tizimida falsafiy sinovlardan o'tadigan qahramon sifatida ko'rsatilsa [Nizomiy, 2005], Navoiy lirikasida u tayyor intertekstual belgiga aylanib, bayt ichida tayanch so'z vazifasini bajaradi [Navoiy, 1990a]. Shu sababli lirik Iskandar qahramon emas, etalon (me'yoriy) xotira namunasidir. U orqali adolatning tarixiy-madaniy asoslanganligi eslatiladi va ayni paytda lirika subyekti talabining universal ekanligi ta'kidlanadi. Lirik matnda intertekstual signalning zichlashgan ko'rinishi Jamshid jomi va Iskandar oynasining yonma-yon kelishida ko'rinadi:

Bir ayoq muzluq su jomi Jamdurur, nevkunki bor

Bir ayog' og'zicha muz oyina Skandariy [Navoiy, 1990b: 513].

Bu bayt voqeaband rivoyatni qayta hikoya qilmaydi, aksincha, ikki yirik timsolni bir poetik birlikda tutashtirib, ko'rsatish va mezon ma'nolarini kuchaytiradi. Shu bois Nizomiy va Jomiy an'alaridagi syujetli Iskandar lirika sharoitida talmehga aylanib, qisqa axloqiy-falsafiy ishora vazifasini bajaradi.

Natijalar doirasida yana bir muhim jihat aniqlandi. Ya'ni, Navoiy lirikasida ideal hukmdor ko'pincha tashqi shon va ichki me'yor qarama-qarshiligi orqali poetiklashtiriladi. Iskandar timsoli tashqi shon-sharafning maksimal nuqtasini bildirishi mumkin, ammo lirik mantiqda bu maksimal nuqta adolat bilan tekshiriladi. Tekshiruvdan o'tmagan sharaf qadrsiz sanaladi. Adolat poetikasi bunday qurilishda baholovchi mexanizmga aylanadi, Iskandar esa baholashning o'lchov birligi bo'lib xizmat qiladi. Shunday qilib, lirik matn ideal hukmdorni kim ekanligi bilan emas, qanday qadriyatlarni namoyon etishiga qarab talqin etadi.

MUNOZARA

Sharq mumtoz adabiyotida "Oynayi Iskandariy" (Iskandar ko'zgusi) – jahon ko'rsatuvchi, haqiqatni ochuvchi timsol sifatida mashhur. Navoiy bu timsolni dostoniy hikoya doirasida ham, lirik ishora doirasida ham faol ishlatadi. Navoiy "Iskandar ko'zgusi"ni bitta afsonaviy buyum qilib ko'rsatmaydi, u turli ko'zgular orqali bitta katta ma'noni yoritadi. Ko'zguga kim qarasa, aslida, o'zining rostligi-yolg'onligi, niyati, holati ko'rinadigan mezon paydo bo'ladi.

Bu yerda ko'zgu adolatning buyum shaklidagi ko'rinadigan shakli. Adolat ko'pincha mavhum tushuncha bo'lib tuyuladi. Kimdir adolat deydi, kimdir o'z manfaatini adolat deb ko'rsatadi. Navoiy esa ko'zgu timsoli orqali adolatni mezonga aylantiradi. Ko'zgu aldamaydi, balki niyatni ham, holatni ham o'z holicha aks ettiradi. Bu poetik tartib shoirning adolat haqidagi fikrini nihoyatda keskinlashtiradi. Adolat shior emas, sinov sifatida talqin etiladi.

Ko'zguning dostonidagi vazifasi ham muhim hisoblanadi. Ko'zgu saroy bezagi emas, davlat tartibi bilan bog'langan narsa. U arz eshitish, hukm chiqarish, odobni saqlash kabi o'rinlarda namoyon bo'lib, adolat gapda emas, mezon sifatida turishi kerakligi uqtiladi.

Ushbu fikr Navoiy lirikasiga ko'chirilganda shunday ma'no beradi: hukmdor adolatni gapda aytishi mumkin, ammo adolatni amalda ushlamasa, ko'zgu (mezon)

uni fosh qiladi. Ko'zguga qaragan odam o'zini ko'radi. Shu holatda hukmdor ham, oddiy kishi ham, oshiq ham, zohid ham o'z holatini ko'rishi kerak.

Ko'zgu timsoli bilan birga Navoiyda "shoh mast bo'lmasin" degan ma'no ham tez-tez esga olinadi. Sababi adolat faqat tashqi tekshiruv emas, ichki hushyorlik bilan qoyim turadi. Ko'zgu vazifa bajarishi uchun hukm egasining ko'ngli ham uyg'oq bo'lishi shart. Shu sababli ideal hukmdor tamoyili ikki tomonga bo'linadi. Bir tomonda mezon (tashqi nazorat), ikkinchi tomonda hushyor ko'ngil (ichki nazorat). Agar hukmdor hushyor bo'lmasa, ko'zgu ham befoйда buyumga aylanadi. Agar ko'zgu (mezon) bo'lmasa, hushyorlik ham shaxsiy fazilat bo'lib qoladi. Navoiy esa adolat poetikasini shu ikkiyoqlama tarozi ustiga quradi.

Lirikada ko'zgu haqidagi hikoya yanada ixchamlashadi: ko'zgu – ko'ngilning sayqali, jom – ko'ngilning sig'imi.

Bu talqin adolatni butunlay ichki olamga olib kiradi. Adolat faqat davlat tartibi emas, insonning o'z ko'nglini tartibga solishi ham. Shuning uchun Navoiy gado timsolini ham ko'zgu bilan bog'lab fikr yuritadi. Mansab ulug'lik bermaydi, balki ko'ngil ochilishi ulug'lik beradi. Haqiqat shundaki, "gado" ham ma'rifatga yetsa, ko'ngli jom ham, ko'zgu ham bo'lib qoladi.

Bu yerda ideal hukmdor tamoyili juda nozik ko'zga tashlanadi. Hukmdorlik faqat saroyda bo'ladigan narsa emas, hukmdorlik, avvalo, ko'ngilni boshqarish, nafsni tiyish, adolatni o'zidan boshlashdir. Navoiy adolat poetikasini shunday ichki mezonlar bilan mustahkamlaydi.

Navoiy lirikasida Iskandar ko'zgusi ko'pincha Jamshid jomi bilan yonma-yon keladi. Bu yonma-yonlik bejiz emas. Jam jomi – jahonnamo, Iskandar oynasi – jahonbin timsol. Biri ko'rish, biri bilish, biri surat, biri ibrat vazifasini bajaradi. Forsiy devondan olingan bayt bu timsollarning lirik qahramon ongidagi burilish nuqtasini juda aniq ko'rsatadi:

Zi ta'rixi Jam-u Iskandar omad tiragiy bar man, Magar jomi jahonbin sozadam oinaro ravshan [Navoiy, 2005: 475].

Shoir Jamshid va Iskandar tarixidan menga tiriklik – g'am keldi, agar men jahonbin jom yasab, oynamni ravshanroq qilsan, deydi. Ulug'lar ham foniy ekan, demak dunyo davlati ham o'tkinchi. Shu xulosadan hushyorlik tug'iladi.

Bu sharh Iskandar timsolining lirika doirasida qanday ishlashini tushuntirib beradi. Odatda Jamshid va Iskandar timsollari ulug'likni eslatadi. Navoiy esa bu ulug'likni madhga emas, ibratga aylantiradi, ya'ni ulug'lik o'tkinchi ekanligini ko'rsatib, ko'ngil ravshanligiga undaydi. Bunday o'rinlarda ideal hukmdor tamoyili yana bir qirradi bilan ko'rinadi. Buyuk hukmdorlar ham foniy, shunday ekan, hukmdorlikning haqiqiy qiymati qoladigan mulkda emas, balki qoladigan adolatda deb qaraladi. O'zidan keyin adolat izini qoldirish Navoiy uchun hukmdorlikning eng oliy darajasidir. Buni lirikada ochiq shior qilib aytmaydi, balki Jamshid va Iskandar talmehi orqali ishora qiladi. Ulug'lar ketgan bo'lsa, men ham ketaman, shunday ekan, g'aflatdan chiqishim kerak degan qarashni ilgari suradi.

Bu baytdagi "malollik" (tiragiy) tushunchasi tasavvufiy an'anada tushkunlik emas, ogohlik dardi sifatida izohlanadi. Ya'ni, dunyoning bebaqoligini tan olishdan

tug'ilgan ichki o'zgarish. Bu ta'rif ham adolat poetikasiga kelib tutashadi. Adolat ham ko'pincha ogohlik dardidan tug'iladi. G'aflatdagi odam adolatni ko'rmaydi. Ogoh odam esa adolat mezonini izlaydi. Shu bois Jamshid jomi va Iskandar oyinasi Navoiy lirikasida ikki buyum emas, ikki ruhiy holat ifodasidir. Jom – ma'rifatni sig'dirish qobiliyati, oyna – aks ettirish qobiliyatidek taassurot qoldiradi.

Ideal hukmdor ham aynan shu ikki qobiliyatga muhtoj. Ma'rifatni sig'dirish (bilim, hikmat) va uni aks ettirish (adolat, amal).

Iskandar timsoli ideal hukmdor mezonini ochib bersa, Doro talmehi ko'pincha shu mezonning sinov maydonini ko'rsatadi. Doro va Lub'ati Chin timsollari Iskandar atrofida dunyo qudratining ikki sinovini, raqib saltanat va nafis jamol sinovini ko'rsatadi. Doro esa ana shu raqib saltanatning eng yorqin timsoli. Navoiy lirikasida Doro ko'pincha "saltanat va hashamat timsoli" bo'lib xizmat qiladi. Shoir tarixiy shaxsdan ko'ra, uning nomi orqali bog'lanadigan "olamning podshohi" ma'nosidan foydalanadi.

Navoiy lirikasida bazm manzarasini mubolag'ali tasvirlash uchun Doro nomi ishlatilgan baytlar keltiriladi:

Mug'anniy, bir navoe tuz, Navoiy, nag'mae ko'rguz, Ayoqchi, tomsa tut to'qqiz, ki Doroyi jahon keldi [Navoiy, 1987b: 541].

Bu baytda "Doroyi jahon keldi" tarixiy xabar emas, balki poetik mubolag'a. Majlisga kelgan kishi Doro emas, ammo shoir ulug' shoh tashrif buyurgandek kayfiyat yaratadi. Doro talmehi hashamat va qudrat ramzi bo'lib, "eng oliy saltanat sohibi" degan mezon sifatida xizmat qiladi.

Doro Navoiy lirikasida ba'zan saltanat cho'qqisining timsoli sifatida keladi. Ammo Doro talmehining ikkinchi va yanada muhim vazifasi bu mulkning foniyligini ko'rsatishdir. Bu, ayniqsa, munajot ohangidagi g'azalda juda keskin namoyon bo'ladi. Navoiyda ushbu baytda keladi:

Qachonkim zohir etsang "tanzi' ul-mulk", Sikandarning bo'lub mag'lubi Doro [Navoiy, 1988: 27].

G'azalda oshiq-ma'shuqa tasviri emas, Haq taologa murojaat, ilohiy ism-sifatlar, taqdir, mulk, sabr va tavba mavzulari ustuvor. Matla'danoq "Haq – mutlaq podshoh" degan fikr mustahkamlab boriladi. "Tanzi' ul-mulk" iborasi ham Qur'oniy ishoraga ega. Doro ham, Iskandar ham katta mulk egasi, jahongir sifatida eslanadi. Lekin baytda ular syujet qahramoni emas, talmeh, ibrat mezon, muqoyasa materiali sifatida ishlatiladi. Shoir Doro va Iskandar qissasini hikoya qilmaydi, faqat bir nuqtada ta'kid yuklaydi: mulk ham, g'alaba ham abadiy emas, Haq xohlasa, tartib o'zgaradi.

Bu yerda ideal hukmdor tamoyili yanada chuqurlashadi. Hukmdor adolatli bo'lishi bilan birga, o'z hukmronligini mutlaq deb bilmasligi kerak. Mutlaq podshohlik Haqqa xos. Shuning uchun Navoiy lirikasida "ideal hukmdor" – nafaqat adolatli, balki taqdir oldida kamtar, mulk meniki degan g'ururdan xoli, mulk Haqniki degan iymoniy hushyorlikka ega shaxsdir. Doro va Iskandar talmehi ana shu hushyorlikni kuchaytiradi. G'olib ham, mag'lub ham bir lahzada o'rin almashishi mumkin. Bu "mulk"ning foniyligi, "adolat"ning esa abadiy mezon ekanligini eslatadi.

Iskandar atrofidagi ikkinchi yirik sinov bu majoziy jamol sinovi. Lub'ati Chin

(Chin go‘zali) timsoli mumtoz she‘riyatda, bir tomondan, go‘zal mahbuba, ikkinchi tomondan, “dunyo o‘yinchoq‘i” mazmunini ham anglatadi. “Lub‘at” so‘zining “o‘yinchoq” ma‘nosi ham bu timsolga ichki kinoya beradi. Jamol ko‘zni o‘ynatadi, ko‘ngilni ham o‘ynatishi mumkin. Agar me‘yor yo‘qolsa, jamol adolatni ham, hushyorlikni ham yutib yuboradi.

Navoiy lirikasida husn sinovi ko‘pincha ishq tili bilan aytiladi, lekin bu ishq hamisha nafsoniy emas, ko‘pincha u ko‘ngil tarbiyasiga olib boradigan imtihon sifatida talqin etiladi. Lub‘ati Chin timsoli ziynat aldovi bilan haqiqat mezonini qarama-qarshi qo‘yishda qulay. Iskandar esa bu o‘rinda majoziy jamolning sehriga tushib qoladigan shoh emas, jamolning ham, qudratning ham oldida mezonni yo‘qotmaydigan ideal hukmdor timsoliga aylanadi.

Bu masalaning adolat poetikasiga aloqasi shundaki, adolat faqat zulmga qarshi turish emas. Adolat – nafsning nozik yo‘llariga ham qarshi turishdir. Jamol sinovi (Lub‘ati Chin) adolatning ichki mezonini talab qiladi. Ko‘ngil ko‘zgusi xiralashsa, jamolni haqiqat deb oladi. Ko‘ngil ko‘zgusi sayqal topsa, jamolni ibrat deb oladi. Shu tariqa Lub‘ati Chin timsoli Iskandar ko‘zgusi bilan bir tizimda ishlaydi. Biri ichki mezon, biri tashqi mezon. Xizr va obi hayot “hidoyat va ma‘rifat” chizig‘ini ochsa, oyina “adolat va idrok” chizig‘ini mustahkamlaydi, Doro va Lub‘ati Chin esa “qudrat va jamol” sinovlarini birlashtiradi. Shu birikmalar orqali shoir Iskandar nomini tarixiy xotiradan ko‘tarib, ma‘naviy mezon darajasiga olib chiqadi.

Navoiy lirikasida Lub‘ati Chin go‘zalning o‘zi emas, balki go‘zallikka munosabatning sinovi hamdir. Ideal hukmdor ana shunday sinovdan o‘tadi. U nafaqat dushmani yengadi, balki o‘z nafsini ham yengishi kerak bo‘ladi.

Iskandar timsoli tasvirining yana bir asosiy yo‘nalishi bu “obi hayot” afsonasi bilan bog‘liqlikdir. Obi hayot motivi mumtoz adabiyotda ko‘pincha abadiylik, tiriklik, ma‘rifat, hidoyat ma‘nolarini tashiydi. Navoiy lirikasida esa bu motiv “rahbar” (rahnamo) timsoli bo‘lgan Xizr bilan birga kelganda, ideal hukmdor g‘oyasini ma‘rifatparvarlik tamoyili bilan boyitadi.

Navoiy lirikada Xizrni mustaqil murshid timsoli sifatida ko‘rsatadi, lekin bu timsolning ildizi bevosita Iskandar Zulqarnayn qissasiga borib taqaladi. Xizr zulmatga kirishda Iskandarga yo‘l boshlagan, ammo obi hayot Xizrga nasib bo‘lib, Iskandar mahrum qolgani motivi tasavvur ostida doimo turadi. “Saddi Iskandariy”da ushbu bayt keladi:

Qurug‘luq aro Xizr o‘lub rahbari, Tengiz ichra Ilyos edi yovari [Navoiy, 1987b: 145].

Baytda rahnamo konsepsiyasi quruqlik va dengiz makonlari orqali beriladi. Bu ikki makon nafaqat geografik, balki “talab yo‘lining ikki sinov maydoni” sifatida ham tushuniladi.

Bu sharh lirika uchun ham muhim. Navoiy lirik qahramonni ko‘pincha talab yo‘lida ko‘rsatadi, ya‘ni u haqiqat izlaydi, ko‘ngil sayqalini izlaydi, adolat mezonini izlaydi. Iskandar va Xizr zanjiri Navoiy lirikasida hukmdorlikni izlanish bilan bog‘laydi. Ideal hukmdor nafaqat buyruq beruvchi, balki haqiqat izlovchi, ma‘rifatga suyanadigan, murshidga quloq tutadigan shaxs sifatida gavdalanadi.

Obi hayot motivining eng kuchli lirik ixchamlashuvi esa quyidagi baytda ko‘rinadi: “Xizro obi hayot Oinayi Iskandar ast [Navoiy, 2005: 424]. Bu hukmda rivoyat ichkariga yig‘ilib ketishini, ya’ni bayt ichida butun bir syujetning semantik xulosaga aylanishini ko‘rish mumkin. Muhim jihat shundaki, obi hayot Navoiy uchun o‘lmaslik suvi emas, balki ma’rifat va hidoyat suvi. Ideal hukmdor esa obi hayot izlagan, ya’ni ma’rifat izlagan, adolatni hikmat bilan mustahkamlagan hukmdor.

Bu nuqtada adolat poetikasi ma’rifat poetikasi bilan tutashadi. Adolat ko‘r-ko‘rona bo‘la olmaydi. Adolat uchun idrok kerak, idrok uchun esa ko‘ngil sayqali kerak. Xizr rahnamo – ko‘ngil sayqalining timsoli. Iskandar ko‘zgusi – adolat mezonining timsoli. Shu tariqa Iskandar tizimi Navoiy lirikasida “izlanish → sinov → hidoyat → adolat → ibrat” ma’no zanjirini hosil qiladi.

Navoiy poetik tafakkurini qadriyatlar tizimi sifatida ko‘ruvchi tadqiqotlar odatda lirikaning didaktik qatlamini umumiy axloqiy pandlar majmuasi tarzida sharhlaydi [Haqqulov, 2010: 2]. Biroq bu yondashuvda ideal hukmdor tamoyilining aynan lirik mexanizmlari, ya’ni timsolning me’yor, ishora sifatidagi roli yetarli darajada ochilmay qoladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Iskandar timsoli lirika ichida pandning mavzusi emas, pandni ochib berish vositadir. U qadriyatlar tasvirini o‘tkirlashtiradi va adolat tushunchasini shaxsiy tilak yoki orzu darajasidan me’yoriy talab darajasiga ko‘taradi. Lirikaning didaktikligi bu yerda ochiq bayon orqali emas, balki badiiy me’yor talabi bilan ishoralar tarzida namoyon bo‘ladi.

Rus sharqshunosligida klassik adabiyot timsollarini an’anaviy ma’no belgisi sifatida o‘qish an’anasi mavjud bo‘lib, unda Iskandar obrazi ko‘p hollarda turli matnlararo qatlamlarni tutashtiruvchi belgi sifatida talqin etiladi [Bertels, 1948: 8]. Ushbu qarashlar bizning intertekstual kuzatishlarimiz natijalari bilan uyg‘un, biroq Navoiy lirikasiga tatbiq etilganda bir aniqlik kiritishni talab qiladi. Lirik matnda an’anaviy ma’no ko‘pincha eslatma sifatida emas, baholash vositasi sifatida ishlaydi. Ya’ni, Iskandar nomi tinglovchi yoki o‘quvchining xotirasida mavjud bo‘lgan axloqiy qoliplarni chaqiribgina qolmay, shu tasavvurlar yordamida joriy holatning me’yoriy qiymatini o‘lchaydi. Bu jihat Iskandar timsolini turg‘un afsonaviy timsol emas, faol qadriyatlarga oid baholovchi mezon sifatida talqin qilish imkonini beradi. Iskandarning me’yoriy funksiyasi ko‘ngil ko‘zgusi (oyina-i dil) timsoli bilan yanada aniqroq ko‘rinadi:

Gadoi maykada doroi bahru bar shud, az on-k,

Ba nuri oinai dil Sikandariy donad [Navoiy, 2002: 208].

Iskandar bu yerda mazmunan tashqi sharaf nomi emas, idrok (nuri oyina-i dil) bilan bog‘langan anglash nomidir. Ya’ni, timsol o‘quvchi xotirasidagi an’anaviy qatlamni chaqirish bilangina cheklanmay, ayni holatning axloqiy qiymatini o‘lchaydigan mezonga aylanadi.

Dunyo adabiyotshunosligida “ideal podshoh” tushunchasi ko‘pincha siyosiy fikr tarixi, saroy madaniyati yoki madhiya, qasida janrlari doirasida o‘rganiladi. Adabiy matnda ideal hukmdor modeli *qanchalik e’tirof etilishi* va *qonuniy asos* bilan izohlanadi [Lewis, 2000: 378]. Navoiy lirikasiga nisbatan esa bunday yondashuvni to‘liq ko‘chirish cheklangan natija beradi, chunki lirika madhiyaviy ruhdan farqli

ravishda ko‘p hollarda shaxsiy nutq [Tören, 2001], ichki baholash va badiiy kinoyaga tayangan nozik ifoda hisoblanadi. Bizning tahlil shuni ko‘rsatadiki, Iskandar timsoli lirikada ko‘pincha bevosita shohlikni e‘tirof qilishdan ko‘ra, shohlikning mezonini belgilashga xizmat qiladi. U “kim hokim” savolidan ko‘ra, “hokimlikning axloqiy sharti nima” degan savolni qo‘yadi. Shu tariqa Navoiy lirikasidagi ideal hukmdor tamoyili siyosiy institutni emas, axloqiy tartibni e‘tiborga oladi.

Iskandarnomalarda Iskandar obrazining ikki qirrasi, ya‘ni jahonni kezgan fohih [Nizomiy, 2005] va hikmat izlagan donishmand [Jomiy, 1987] sifatleri alohida ko‘rsatiladi. Bizning natijalar lirika doirasida aynan ikkinchi yo‘nalishning mazmuniy ta‘siri ko‘proq faolligini tasdiqladi. Lekin bu faollik hikmatli nutqning ko‘payishi bilan emas, ishoraga qarab qisqarish orqali yuz beradi. Ya‘ni, voqea uzunligi qisqarar ekan, timsolning mazmun-mohiyati ortib boradi. Bu holat poetik mahorat tamoyili bilan izohlanadi. Lirik matn uslubi ko‘proq ma‘noni kamroq hajmga, birlikka joylashga intiladi. Shuning uchun Iskandar singari yirik obraz zichlashgan ma‘no, ya‘ni talmeh vazifasini bajarishga o‘tadi. Navoiy lirikasida Iskandar timsoli epik rivoyatning soyasi emas, lirik mazmunning zichlashgan shaklidir.

Adolat poetikasi bo‘yicha olingan natijalar ham mavjud ilmiy qarashlarni aniqlashtiradi. O‘zbek adabiyotshunosligida adolat ko‘pincha umumiy gumanistik ideal sifatida ta‘riflanadi [Navoiy, 1987a: 7]. Biroq lirik asar ichida adolatning qanday poetik ko‘rsatkichlar bilan ifodalanishi masalasi doim ham e‘tiborga olinmagan. Biz aniqlagan leksik-semantik maydon adolat tushunchasining bitta so‘zda mujasam bo‘lmagani, u muvozanat va mezon tushunchalari bilan birga badiiy voqelikka aylanishini ko‘rsatdi. Bu esa ideal hukmdor tamoyilini ham qayta idrok etishga imkon beradi. Bunday yondashuvda hukmdor adolatni e‘lon qiluvchi emas, muvozanatni tiklovchi sifatida tasavvur qilinadi. Shunday talqin Navoiy lirikasida axloqiy me‘yor talqinining badiiy asosini kuchaytiradi va timsolning estetik vazifasini aniqroq belgilab beradi.

Shu bilan birga, olingan natijalar Navoiy lirikasini faqat saroyga yaqin yoki madhiya ifodasi sifatida soddalashtirishning ilmiy xavfini ham ko‘rsatadi. Iskandar timsolining uch xil ko‘rinishi lirika ichida baholashning ko‘p qatlamli ekanini anglatadi. Ba‘zan u mezon, ba‘zan foniylilik dalili, ba‘zan esa talabni aniqlashtiruvchi ta‘kid vositasi bo‘ladi. Bu ko‘p qatlamlilik lirikaning janriy tabiatiga mos. U bir vaqtning o‘zida estetik, axloqiy va ijtimoiy ma‘noni olib yuradi, lekin ularni ochiq bayon qilmasdan, timsol va tushunchalar o‘rtasidagi nozik bog‘lanishlar orqali yoritadi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar va kuzatishlar asosida quyidagi umumiy xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Navoiy lirikasida Iskandar timsoli “tarixiy shaxs”ning eslatmasi bo‘lib qolmaydi. U lirik semantikada markaziy o‘rin tutgan yirik timsolga aylanadi va ko‘pincha Xizr, Jomi Jam, Sad, oyina kabi timsollar bilan birga keladi. Bu birga kelishlar tasodifiy emas. Iskandar markaz bo‘lsa, boshqa timsollar uning ma‘no

halqasini tashkil qiladi. Bir tomon hidoyatga (Xizr va obi hayot), bir tomon adolat va idrokka (oyina), bir tomon qudrat va jamol sinovlariga (Doro va Lub'ati Chin) ishora qilish vazifalarini bajaradi.

2. Iskandar ko'zgusi Navoiy lirikasida adolat poetikasining markaziy tayanchi hisoblanadi. Ko'zgu shoh saroyining bezagi emas, davlat tartibi bilan bog'langan mezon bo'lib, arz eshitish, hukm chiqarish, odobni saqlash kabi holatlarda o'zini namoyon etadi. Ko'zgu timsoli lirikada yanada chuqurlashib, ko'ngil sayqaliga aylanadi. Ko'ngil pok bo'lsa, haqiqat aks etadi. Ko'ngil xiralashsa, haqiqat buzilib ko'rinadi yoki ko'rinmaydi. Shu bilan Navoiy adolatni nafaqat siyosiy tartib, balki ichki tarbiya masalasi sifatida ham talqin etadi.

3. Ko'zgu bilan birga "shoh mast bo'lmasin" mazmunining yonma-yon kelishi ideal hukmdor tamoyilining ichki asosini ham belgilaydi. Adolat faqat tashqi idora emas, ichki hushyorlik bilan qoim turadi. Ko'zgu vazifa bajarishi uchun hukm egasining ko'ngli ham uyg'oq bo'lishi shart. Navoiy nazaridagi ideal hukmdor bu hushyor ko'ngil egasidir.

4. Jamshid jomi va Iskandar oynasining yonma-yon kelishi foniylkni anglash orqali ogohlikka yetaklaydi. "Zi ta'rixi Jam-u Iskandar..." baytida shoir ulug'lar tarixidan madh emas, ibrat olishga chaqiradi. Ulug'lar foniyl ekanini ko'rib, g'aflatdan chiqadi va ko'ngil ravshanligini istaydi. Bu hol ideal hukmdor g'oyasini ham yangicha tushunishga undaydi. Hukmdorlikning qadri qoladigan mulkda emas, balki qoladigan adolat va ma'rifatda deb qaraladi.

5. Doro talmehi Navoiy lirikasida ikkiyoqlama vazifa bajaradi. Bir tomonda u "saltanat va hashamat mezon" (Doroyi jahon) bo'lib, mubolag'a va tasvirni kuchaytiradi; ikkinchi tomonda esa u Iskandar bilan birga mulkning foniyligi va ilohiy podshohlik g'oyasini mustahkamlaydi. Haq xohlasi, g'olib-mag'lub o'rin almashadi. Shoir qissadan syujet emas, ibrat nuqtasini ajratib oladi. Bu yerda ideal hukmdor – mutlaq hokim deb o'zini bilmaydigan, taqdir oldida kamtar, mulkni Haqdan biladigan shaxs sanaladi.

6. Lub'ati Chin timsoli Iskandar tizimida majoziy jamol sinovining badiiy belgisi sifatida keladi. U ko'ngilning haqiqat mezonida qanchalik mustahkamligini sinaydi. Jamol aldov bo'lishi ham mumkin, ibrat bo'lishi ham mumkin. Buni ko'ngil ko'zgusi hal qiladi. Doro va Lub'ati Chin "qudrat va jamol" sinovlarini birlashtirib, Iskandar timsolini tarixiy xotiradan ma'naviy mezon darajasiga olib chiqadi.

7. Xizr va obi hayot motivi Navoiy lirikasida Iskandar timsolini ma'rifatparvar hukmdor g'oyasi bilan bog'laydi. Iskandar zulmatga kiradi, yo'l izlaydi, Xizr rahnamo bo'ladi. Bu rivoyat lirika doirasida "talab yo'li"ning ma'naviy ramziga aylanadi. Natijada ideal hukmdor – yo'l izlovchi, ma'rifat izlovchi, adolatni hikmat bilan mustahkamlaydigan shaxs sifatida gavdalanadi.

Tadqiqotning umumiy natijasi shundan iboratki, Navoiy lirikasida Iskandar talmehining poetik tabiati rivoyatni takrorlash emas, balki rivoyatdagi unsurlarni lirik mazmunga bo'ysundirish, singdirishdir. Shoir g'azal ichida izlanish → sinov → hidoyat → adolat → ibrat kabi ma'no zanjiri yaratadi va shu zanjir halqalari orqali o'zining idel hukmdor badiiy modelini tasvirlab beradi. Shu bois Iskandar bilan bog'liq

obrazlar Navoiy gʻazaliyotida fikrni harakatlantiradigan, lirikaning ichki falsafiy qatlamini ochadigan yetakchi timsollar tizimini tashkil qiladi deb aytish mumkin. Umuman olganda, Navoiy lirikasida ideal hukmdor tamoyili Iskandar timsoli orqali uch tayanchda badiiylashadi: adolat mezoni (oyina); maʼrifat-hidoyat yoʻli (Xizr va obi hayot); qudrat va majoziy jamol sinovlari (Doro va Lubʼati Chin). Shu uch tayanch bir-biridan uzilmagan holda mustahkam bogʻlanib turadi va shoir Iskandar nomini tarixiy xotira darajasidan koʻtarib, maʼnaviy mezon hamda ibrat darajasiga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraimova, Kh. (2025). Navoiygacha boʻlgan turkiy adabiyotda Iskandar mavzusi talqinlari. *Filologiyaning dolzarb masalalari (professor Ergash Ochilov tavalludining 60 yilligiga bagʻishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari)*, 1(95), 214–219.
2. Abduraimova, Kh. (2026a). Alisher Navoiy ishqiy dostonlari (“Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”)da Iskandar obrazi. *Adabiy meros*, 2(20), 17–23.
3. Abduraimova, Kh. (2026b). “Hayrat ul-abror” dostonida Iskandar obrazi. *Alisher Navoiy va XXI asr: XI xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallariʼda*.
4. Abduraimova, Kh. (2026d). The evolution of the Alexander narrative in Uzbek literary criticism. *Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy*, 2(5), 377–392.
5. Bertels, Ye.Ye. (1948). *Navoi: Opyt tvorcheskoy biografii*. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
6. Haqqulov, I. (2010). *Navoiy sheʼriyati va tafakkur*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti.
7. Hillenbrand, R. (1996). The Iskandar cycle in the Great Mongol Shahnama. In M.Bridges & J.C. Bürgel (Eds.), *The problematics of power: Eastern and Western representations of Alexander the Great* (pp. 203–229). Bern: Peter Lang.
8. Ismoilov, I. (2021a). About the talismans of Iskandar (Alexander) by Alisher Navoʻi. *International Journal of Linguistics, Literature and Culture*, 7(3), 139–145.
9. Ismoilov, I. (2021b). Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar. *Oltin bitiglar – Golden Scripts*, 2(2), 3–19.
10. Ismoilov, I.A. (2022). *Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni genezisi va poetikasi* [Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati]. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.
11. Jomiy, A. (1987). *Haft avrang*. Dushanbe: Adib.
12. Karimov, N. (2016). *Mumtoz poetika masalalari*. Toshkent: Akademnashr.
13. Knorozova, N.Yu. (2001). *Obraz Iskandera v persidsko-tadzhikskoy literature*. Sankt-Peterburg: Nauka.
14. Lambton, A.K.S. (1962). Justice in the medieval Persian theory of kingship. *Studia Islamica*, 17, 91–119.
15. Lewis, F.D. (2000). *Rumi, past and present, East and West*. Oxford: Oneworld.
16. Marlow, L. (2009). Surveying recent literature on the Arabic and Persian mirrors for princes genre. *History Compass*, 7(2), 523–538.
17. Meisami, J.S. (1987). *Medieval Persian court poetry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
18. Navoiy, A. (1987a). *Mukammal asarlar toʻplami* (1-jild). Toshkent: Fan.
19. Navoiy, A. (1987b). *Mukammal asarlar toʻplami* (6-jild). Toshkent: Fan.
20. Navoiy, A. (1988). *Mukammal asarlar toʻplami* (3-jild). Toshkent: Fan.
21. Navoiy, A. (1990a). *Mukammal asarlar toʻplami* (4-jild). Toshkent: Fan.
22. Navoiy, A. (1990b). *Mukammal asarlar toʻplami* (5-jild). Toshkent: Fan.

23. Navoiy, A. (1990d). *Mukammal asarlar to'plami* (11-jild). Toshkent: Fan.
24. Navoiy, A. (2002). *Mukammal asarlar to'plami* (18-jild). Toshkent: Fan.
25. Navoiy, A. (2005). *Mukammal asarlar to'plami* (20-jild). Toshkent: Fan.
26. Nizomiy Ganjaviy. (2005). *Iskandarnoma*. Tehron: Intishorot-i Amir Kabir.
27. Otayarova, U. (2026). "Sedd-i Iskenderî" ve "Hirednâme-i Iskenderî" destanlarında gelenekçilik ve edebî etkinliklerin rolü. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 117, 617–635.
28. Soydan, S. (2025). Sedd-i Iskenderî'de tasavvufî ıstılahlar ve dinî kavramlar çerçevesinde maddî ve manevî değerlere bakış. *International Journal of Language Academy*, 53, 104–123.
29. Subtelny, M.E. (2007). *Timurids in transition: Turko-Persian politics and acculturation in medieval Iran*. Leiden: Brill.
30. Tören, H. (2001). *Ali Şir Nevâyî – Sedd-i Iskenderî (İnceleme-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

REFERENCES

1. Abduraimova, Kh. (2025). Interpretations of the Alexander theme in Turkic literature before Navo'i. *Current issues of philology: Materials of the republican scientific and practical conference dedicated to the 60th anniversary of Professor Ergash Ochilov*, 1(95), 214–219.
2. Abduraimova, Kh. (2026a). The image of Alexander in Alisher Navo'i's romantic epics (*Farhad and Shirin, Layli and Majnun*). *Literary heritage*, 2(20), 17–23.
3. Abduraimova, Kh. (2026b). The image of Alexander in the epic *Hayrat ul-abror*. In *Alisher Navo'i and the 21st century: Proceedings of the 11th international scientific and theoretical conference*.
4. Abduraimova, Kh. (2026c). The evolution of the Alexander narrative in Uzbek literary criticism. *Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy*, 2(5), 377–392.
5. Bertels, Y.Y. (1948). *Navo'i: An attempt at a creative biography*. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR.
6. Haqqulov, I. (2010). *Navo'i's poetry and thought*. Tashkent: Gafur Ghulom Publishing House of Literature and Art.
7. Hillenbrand, R. (1996). The Iskandar cycle in the Great Mongol Shahnama. In M. Bridges & J.C. Bürgel (Eds.), *The problematics of power: Eastern and Western representations of Alexander the Great* (pp. 203–229). Bern: Peter Lang.
8. Ismoilov, I. (2021a). About the talismans of Iskandar (Alexander) by Alisher Navo'i. *International Journal of Linguistics, Literature and Culture*, 7(3), 139–145.
9. Ismoilov, I. (2021b). Interpretations of the Alexander theme in commentaries. *Golden Scripts*, 2(2), 3–19.
10. Ismoilov, I.A. (2022). *The genesis and poetics of Alisher Navo'i's epic Saddi Iskandariy* [Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences (DSc)]. Tashkent: Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.
11. Jami, A. (1987). *The seven thrones*. Dushanbe: Adib.
12. Karimov, N. (2016). *Issues of classical poetics*. Tashkent: Academic Publishing House.
13. Knorozova, N.Y. (2001). *The image of Alexander in Persian-Tajik literature*. Saint Petersburg: Science.
14. Lambton, A.K.S. (1962). Justice in the medieval Persian theory of kingship. *Studia Islamica*, 17, 91–119.
15. Lewis, F.D. (2000). *Rumi, past and present, East and West*. Oxford: Oneworld.
16. Marlow, L. (2009). Surveying recent literature on the Arabic and Persian mirrors for princes genre. *History Compass*, 7(2), 523–538.
17. Meisami, J.S. (1987). *Medieval Persian court poetry*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

18. Navo'i, A. (1987a). *Complete collection of works* (Vol. 1). Tashkent: Science.
19. Navo'i, A. (1987b). *Complete collection of works* (Vol. 6). Tashkent: Science.
20. Navo'i, A. (1988). *Complete collection of works* (Vol. 3). Tashkent: Science.
21. Navo'i, A. (1990a). *Complete collection of works* (Vol. 4). Tashkent: Science.
22. Navo'i, A. (1990b). *Complete collection of works* (Vol. 5). Tashkent: Science.
23. Navo'i, A. (1990c). *Complete collection of works* (Vol. 11). Tashkent: Science.
24. Navo'i, A. (2002). *Complete collection of works* (Vol. 18). Tashkent: Science.
25. Navo'i, A. (2005). *Complete collection of works* (Vol. 20). Tashkent: Science.
26. Nizami Ganjavi. (2005). *The book of Alexander*. Tehran: Amir Kabir Publications.
27. Otayarova, U. (2026). The role of traditionalism and literary influences in the epics *Sedd-i Iskenderi* and *Hiredname-i Iskenderi*. *Journal of Turkish Culture and Haci Bektas Veli Research*, 117, 617–635.
28. Soydan, S. (2025). Perspectives on material and spiritual values within the framework of Sufi terminology and religious concepts in *Sedd-i Iskenderi*. *International Journal of Language Academy*, 53, 104–123.
29. Subtelny, M.E. (2007). *Timurids in transition: Turko-Persian politics and acculturation in medieval Iran*. Leiden: Brill.
30. Toren, H. (2001). *Ali Shir Navo'i – Sedd-i Iskenderi (study and text)*. Ankara: Publications of the Turkish Language Association.